

จินตนาการเรื่องชุมชนข้าวในนิทานอาเซียน

รศ.ดร.จารุวรรณ ธรรมวัตร*

บทนำ

กลุ่มประเทศอาเซียนแทบทุกประเทศมีการปลูกข้าวเป็นพืชหลัก และอาหารหลัก ไม่ว่าจะเป็นประเทศในเขตพื้นทวีปเช่น ไทย พม่า กัมพูชา ลาว หรือประเทศหมู่เกาะ เช่น ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย เป็นต้น รูปแบบและวิธีการทำนามีทั้งนาในที่ลุ่มคือ นาดำ นาหว่าน และนาในที่สูงคือ นาไร่ และนาขั้นบันได ชุมชนหลายแห่งมีความทรงจำในรูปแบบเรื่องเล่าทั้งตำนานและนิทานเช่น ตำนานย่าขวัญข้าว ตำนานแม่-โพสพ ตำนานตาแฮกของไทย ตำนานท้าวศรีโคตรบอง นิทานกำพร้าผีน้อยของลาว นิทานอินทปัดดา- กุลวงศ์ของเขมร นิทานศึกข้าวของมาเลเซีย ตำนานกำเนิดข้าวของฟิลิปปินส์ นิทานโลมารึงกับนกกระจอกของมาเลเซีย นิทานกำเนิดฟักทองและนิทานกำเนิดวานรของฟิลิปปินส์ นิทานหมาเก้าหางขโมยข้าวของจีน และชาวจ้วง

จินตนาการชุมชนข้าวในนิทาน

นิทานข้าวของประเทศในเขตภาคพื้นทวีปมีแบบเรื่องแสดงกำเนิดข้าว แบบเรื่องทำไมข้าวจึงมีดีเล็ก แบบเรื่องเพศหญิงรอบรู้เกณฑ์ฟ้าฝน แบบเรื่องลูกชายฆ่าแม่ แบบเรื่องคนแย่งข้าวควาย แบบเรื่องทำบุญด้วยข้าว แบบเรื่องผีน้อยขโมยข้าวหอม แบบเรื่องขอฝน แบบเรื่องเด็กกินจุ แบบเรื่องสอนการทำนาความทรงจำที่เสนอผ่านนิทานข้าวบางส่วนเป็นเรื่องจินตนาการ บางเรื่องเป็นความจริงที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ ซึ่งแสดงออกทั้งโดยตรงและแสดงผ่านสัญลักษณ์ นิทานข้าวอาเซียนมีประเด็นที่น่าสนใจบางประการคือ

ลักษณะทางสังคมหรือพื้นที่ทางสังคมมีเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างวิถีการผลิตกับพื้นที่ทางกายภาพ มีความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ มีความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ รูปแบบความสัมพันธ์มีทั้งความสมานฉันท์ มีการต่อสู้ช่วงชิงและมีการต่อรอง พื้นที่ทางกายภาพที่ปรากฏในนิทานข้าวคือสถานที่เพาะปลูก ข้าวเกิดทั้งบนสวรรค์และเกิดในโลกมนุษย์ อันได้แก่ หมู่บ้านรุ่งกินน้ำ หมู่บ้านขาวประมวง หมู่บ้านฝนแล้งและหมู่บ้านน้ำท่วม ดังคำกล่าวที่ว่า

* คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

“พญาวีรบุปผา เป็นผู้ให้กำเนิดข้าว”

“พระฤาษีเสกข้าวชนิดต่างๆให้สองเฒ่า นำเมล็ดข้าวไปปลูก”

“ข้าวมาจากเทวดาผู้หญิง ชื่อนางโคสก”

“หมาเฝ้าทางจึงเข้าไปกลืนเกลือกตัวลงบนข้าวนั้น”

“ครั้งนั้นมีหมาเฝ้าทางตัวหนึ่งขึ้นสวรรค์เพื่อขโมยพันธุ์ข้าวให้มนุษย์”

“มีข้าวงอกบนหลุมศพของศรีเทวี”

“จึงส่งเมล็ดข้าวนี้ลงไปยังเมืองมนุษย์ แล้วประทานให้แก่พระราชาเมืองต่างๆ”

“ข้าวปลูกได้บนพื้นดิน...”

“การทำนาของพวกเขากลายอาศัยเพียงน้ำฝน บางปีต้นข้าวตายแล้ง บางปีข้าวปักดำก็ถูกน้ำท่วมตาย”

ข้อมูลเบื้องต้นจากคำบอกเล่าเป็นจินตนาการเรื่องกำเนิดข้าวด้วยตระหนักรู้ในความสำคัญของพืชหลักที่หล่อเลี้ยงชีวิตจึงเชิดชูข้าวให้มีกำเนิดจากสวรรค์อันศักดิ์สิทธิ์ ผู้ผลิตผู้บริโภคจึงกราบไหว้บูชาอำนาจ เหนือธรรมชาติที่กำเนิดข้าวในวิถีการผลิต แต่พลวัตของความคิดนี้แปรเปลี่ยนไปดังคำเล่าว่า

“อยู่มาวันหนึ่ง มีพ่อค้าต่างเมืองมาค้าขายที่เมืองปราชญ์ เมื่อได้กินข้าวก็รู้สึกอร่อยติดใจ จึงเอ่ยปากซื้อพันธุ์ข้าวจากพระราชา แต่พระราชาไม่ทรงอนุญาตให้ประชาชนขาย”

คำบอกเล่าข้างต้นแสดงถึงสำนึกของมนุษย์ที่เปลี่ยนไป พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงจุดมุ่งหมายของการปลูกข้าวจากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อค้าขายมุ่งกำไร นิทานมาเลเซียเรื่องศึกข้าวคล้ายกับนิทานอัคคัญสูตรที่กล่าวว่าข้าวหนีไปจากสวรรค์และโลกมนุษย์เพราะจิตใจอันโลภของพ่อค้า เรื่องเล่านี้แสดงถึงความเปลี่ยนแปลงอุดมการณ์หลักอันใหม่ในโลกของทุนนิยมเสรี อุดมการณ์ผลิตข้าวเพื่อค้ากำไรถูกประมาณว่าเหมือนสัตว์ป่า สัตว์ร้ายที่มุ่งทำลายความเข้มแข็ง ความสมบูรณ์ของชุมชนข้าว ความขัดแย้งในชุมชนข้าวมีหลายระดับเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะ

เรื่องเล่าแบบตำนาน เสนอความขัดแย้งระหว่างเทพผู้สร้างชายและเทพผู้สร้างหญิง โดยเทพผู้สร้างชายเบียดขับบทบาทของเทพผู้สร้างหญิงให้หมดไป ต่อมาเทพบุตรมีอำนาจในการปกป้องผลผลิตข้าวให้พ้นจากพ่อค้าชั่วร้ายและสัตว์ที่ชั่วร้าย เทวเป็นเพียงผู้สร้างในอดีตที่ถูกประดิษฐ์สร้างให้เป็นฝ่ายเสียสละชีวิตและเสียสละเลือดเนื้อเพื่อหล่อ

เลี้ยงโลก หล่อเลี้ยงมนุษย์ ตำนานข้าวแม่เป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์แต่กดทับบทบาททางเศรษฐกิจหลักของผู้หญิงเป็นอย่างมาก ตำนานข้าวของจ้วงและสืซอกำเนิดข้าวเกิดจากความเพียรของหมาเก้าหางที่ขโมยข้าวจากสวรรค์มาอบแก่นมนุษย์หมาจึงได้รับการกราบไหว้บูชา ดังคำกล่าวว่

“...บนโลกมนุษย์เดิมไม่มีข้าว มีหมาเก้าหางตัวหนึ่งขึ้นไปขโมยพันธุ์ข้าวบนฟ้า โดยเอาหางไปจุ่มเมล็ดข้าว มนุษย์ได้พันธุ์ข้าวที่ติดมากับหางทั้งเก้ามาปลูกกิน หมาจึงมีบุญคุณแก่นมนุษย์” นอกจากหมาเก้าหางแล้วควายต้นบนสวรรค์ก็เป็นสัตว์ประเสริฐที่สอนการปลูกข้าวกล้าทำนาทำไร่แก่นมนุษย์ แต่ความอกตัญญูของมนุษย์ลืมบุญคุณของควายอย่างไม้อาย เรื่องเล่าเสนอความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์เลี้ยงและสัตว์ ใช้งานไว้ทั้งด้านบวกและด้านลบ โดยเสนอความสัมพันธ์แบบไม่เกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์กับควาย ส่งผลลบต่อวิถีการปลูกข้าวเป็นอย่างมาก จึงมีพิธีกรรมปลูกฝังสำนึกใหม่ลดทอนการกระทำที่ก้าวร้าวรุนแรงของชาวนาว่า “มาเยอขวัญเอย ยามเจ้าเข้าไถนาและเทียมเกวียน ข้อยตบตีเชือกคาคด ขวัญตื่นตื่นให้คืนสู่คัง”

ส่วนเรื่องเล่าแบบนิทานชีวิต เสนอความปรองดองและความขัดแย้งระดับครัวเรือนไว้อย่างน่าสนใจ นิทานฟิลิปปินส์เล่าว่า บนที่สูง ณ หมู่บ้านรุ่งกินน้ำได้ถ่ายทอดวิธีทำนาดำแก่ชายชาวประมง โดยแบ่งปันความรู้แบ่งปันพันธุ์ข้าวอย่างไม่หวงดังคำเล่าว่า

“ข้าอยากให้ท่านช่วยแนะนำวิธีปลูกข้าวลงดิน” หมู่ชายชาวประมงบอกด้วยความสนใจ

“ได้เลย การปลูกข้าวเราต้องเตรียมดินก่อน เริ่มจากการไถดินให้ร่วนแล้วหว่านเมล็ดข้าว เพาะกล้าต้นข้าว พอกล้าต้นข้าวสูงประมาณสองคืบ ให้ถอนไปปักดำในแปลงที่เราไถคราดเตรียมดินไว้ เรียกว่า ตำนาน ต้นข้าวจะค่อยๆ เจริญเติบโต โดยมีน้ำหล่อเลี้ยงจนกระทั่งต้นข้าวออกรวง พอรวงข้าวเริ่มสุกไข่น้ำออกจากแปลงให้หมด รอจนรวงข้าวแก่เหลืองก็เก็บเกี่ยวรวงได้”

(นิทานพื้นบ้านประชาคมอาเซียน เล่ม 1)

นิทานกำเนิดข้าวของฟิลิปปินส์ข้างต้นนี้มีนัยทางโบราณคดี คือในระยะแรกมนุษย์เก็บข้าวป่าสุกมาบริโภค ต่อมามนุษย์เฝ้าสังเกตและเรียนรู้ธรรมชาติ มนุษย์คิดวิธีปลูกข้าวแบบนาหว่าน แต่ได้ผลผลิตไม่ดิดนึ่งจึงผลิตไถเพื่อไถดินให้ลึกก่อนจะหว่านเมล็ดข้าวลงไป ต่อมาก็เกิดนวัตกรรมต่างๆ เช่น นาดำ เป็นต้น ข้อขัดแย้งในนิทานข้าวอาเซียน

ในระดับครัวเรือน เป็นเรื่องของการขาดแรงงานเพราะสมาชิกโดยเฉพาะสามีและลูก เป็นคนขี้เกียจ ทำงานน้อยกินมากกินจนข้าวไม่พอกิน จึงมีเหตุการณ์แม่ลูกตกปล่อยให้ ลูกกลายเป็นลิง หรือลูกกินข้าวจนกลายเป็นฟักทอง หรือสามีขี้เกียจกินแล้วนอนจนอ้วน พุงป่องกลายเป็นกบ ขาวนาจึงมีความทรงจำและจินตนาการที่เชื่อมโยงปัญหาชีวิตทั้งระดับ โครงสร้างการผลิตกับระดับครัวเรือน เพื่อแสดงพัฒนาการเกษตรกรรมระหว่างการทำนา การทำสวนและการทำประมง ซึ่งทุกอาชีพต้องอาศัยอุดมการณ์และปฏิบัติการ ดำเนินการ ก็ดี นิทานชีวิตก็ดี นิทานคำสอนก็ดี ล้วนเป็นบันทึกความทรงจำที่เป็นภาพของความทุกข์ ความพยายาม การต่อสู้ มากกว่าเสนอความสุขราวกับว่า ชีวิตชาวนาความสุขเป็นสิ่งที่ยัง มาไม่ถึง แม้จะมีความสุขแต่ไม่โดดเดี่ยวเพราะมีความเป็นชุมชน มีความเชื่อมีการแบ่งปันอยู่ในข้อจำกัดเสมอ

ข้อขัดแย้งที่สำคัญประการหนึ่งคือ การต่อสู้กับศัตรูข้าวตามธรรมชาติ ได้แก่ อีกาทองในนิทานพม่าและนกกะจอกในนิทานมาเลเซีย สัตว์ปีกทั้งสองชนิดมีอำนาจ อิสระเหนือมนุษย์ สามารถเป็นผู้วิเศษและเป็นคู่ครองของมนุษย์ได้ ขาวนาและสัตว์ปีก แม้เป็นศัตรูเป็นคู่ต่อสู้ในวิถีการผลิตข้าว แต่มีความสัมพันธ์มีบทสนทนาต่อรองกับขาวนา ตลอดเวลา แสดงว่าในระบบนิเวศที่สมดุลของขาวนา สัตว์ทั้งหลายเป็นส่วนหนึ่งที่ขาวนา ต้องเรียนรู้ต้องแบ่งปันและเคารพ เสมือนเป็นสมาชิกในครอบครัว ดังบทสนทนาของหญิง ชรามารดาของนกกะจอกสาวซึ่มโมยข้าวว่า

“เราไม่ต้องยุ่งยากเรื่องการทำนาหรอก เพราะเรามีข้าวอยู่ทั่วไป เราจะต้องรับ ส่วนแบ่งอยู่เสมอ ป่วยการที่จะไปทำนา ดูเอาล่ะแล้วกัน ท่านทำนามากี่ปีแล้ว และไม่เคยได้ ข้าวเลย เพราะข้าวของท่านนั้นพวกลูกๆ ของฉันเก็บใส่ตะกร้าเอามาบ้านหมด ฉันเห็นว่า แม่ของท่านกำลังหาภรรยาให้ท่านอยู่ นั่นเป็นเหตุให้คนของฉันกลายเป็นนกกะจอก ไปขโมยข้าวของท่าน ที่ทำเช่นนั้นก็เพราะฉันอยากให้ท่านได้แต่งงานกับลูกสาวของฉัน พวกผู้ชายหลายคนในหมู่บ้านนี้ปรารถนาที่จะแต่งงานกับลูกสาวของฉัน แต่ฉันไม่เห็นใคร เหมาะสมสักคน”

(นิทานมาเลเซีย ส. พลายน้อย)

บทสรุป

จากคำบอกเล่าจากความทรงจำเป็นข้อมูลแสดงว่านิทานพื้นบ้านในประชาคมอาเซียน เผยให้เห็นชีวิตชาวนาที่มีองค์ประกอบสำคัญคือ ที่ดินและสรรพสิ่งที่อยู่ด้วยกันอย่างแบ่งปันไม่ขีดเส้นแบ่ง ระหว่างคนกับสัตว์และผู้มาเยือนจากถิ่นอื่น องค์ประกอบประการที่สองคือ มนุษย์และภูมิปัญญาในการจัดการธรรมชาติจัดการสังคม องค์ประกอบสุดท้ายคือสำนึกที่ผูกโยงสรรพสิ่งให้อยู่ร่วมกันผ่านอุดมการณ์ ผ่านศรัทธา ผ่านประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ชุมชนเข้มแข็งจึงไม่ใช่สถานที่ที่มนุษย์สถาปนาอำนาจของตน แต่เป็นสถานที่ของการลดทอนอัตตาของสรรพสิ่งแบ่งปันพื้นที่ ให้แต่ละฝ่ายได้ปรุงแต่งธรรมชาติของตัวเองแต่ละชีวิต ในทางตรงข้ามเรื่องเล่าเผยให้เห็นว่า มนุษย์พัฒนาชีวิตโดยเบียดขับธรรมชาติ เช่น บุกเบิกป่าเป็นนาข้าว เป็นสวนเป็นไร่ พื้นที่ชีวิตของสัตว์ป่าทุกชนิดถูกยึดพื้นที่ไปหมด สำนึกรักษัธรรมชาติ สำนึกตอบโต้การพัฒนาของมนุษย์จึงเสนอผ่านคำบอกเล่าที่ได้แย้งกับความคิดกระแสหลักของรัฐและของทุนนิยม เมื่อพิจารณาโครงสร้างสังคมในเรื่องเล่า ชุมชนชาวนามีวิถีชีวิตแบบพึ่งพาและพึ่งพิง เช่น ทวยเทพกับพระราชา พ่อค้ากับพระราชา ชาวนากับเพื่อนพ้อง ชาวนากับสัตว์ป่า แม่ยายกับลูกเขย แม่ลูกตกกับเด็กน้อย พลังอำนาจที่สร้างทุกข์สุขเป็นอำนาจเบื่องบน ชาวนาในทุกเรื่องเป็นผู้เพาะปลูกหรือผู้สละหยาดเหงื่อเพื่อเมล็ดข้าวเท่านั้น

บรรณานุกรม

- กอบกาญจน์ ภิณฑิมาภรณ์. 2554. **ธรรมชาติในกวีนิพนธ์ร่วมสมัย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อินทนิล.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. 2556. **นิทานข้าว**. อุบลราชธานี : โรงพิมพ์ศิริธรรม.
- โชติ ศรีสุพรรณ. 2553. **นิทานอาเซียน เล่ม 1**. กรุงเทพฯ : สถาพรบุคส์.
- _____. 2553. **นิทานอาเซียน เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : สถาพรบุคส์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2551. **ภาษากับการเมือง ความเป็นการเมือง**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เบน แอนเดอสัน. 2552. **ชุมชนจินตกรรม**. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย.
- ปฐม หงส์สุวรรณ. 2556. **นานมาแล้วมีเรื่องเล่า นิทาน ตำนาน ชีวิต**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.